

fede og morgenfro, at alle, der ser dem, må holde af dem *Jens K. Jørgensen* og *K. Hee Andersen* (4); morgenfruernes lyse skæmt *K. L. Kristensen* (5); morgenfruer! · gyldne luer, · flammeter, vindens ånde *Ebbe Jahn-Nielsen* (6); *Kristen Beck*, Morgenfrue (7); *Kai Flor*, Morgenfruer i november (8).

Morgenfrue o. 1450ff (morghefnru, morgenfro) sigter næppe til kurvenes evt. tidlige åbning, men til deres aurorafarve (aurora = morgenrøden). *Solsikke* o. 1450ff; Sjælland, Bornholm, fordi blomsterne åbner og lukker sig i døgnrytme (»følger solen«) som udtrykt i det før-linnéiske navn *Solsequium*, sml. s. 336. *Ringelblomst* 1596–1829 og *ringblomst* 1694ff til tysk ringel = lille ring: de krumme frugter kan være drejet næsten i cirkel, jf. *kringleurt* Lolland 1912. *Guldblomme* 1800, Lolland 1912, *natlukker* Silkeborg o. 1870 og *aftenfrøken* Vinderup Njyland, kurvblomsten er lukket om natten; *gule jomfruer* Sjælland o. 1870, *kokkens* Amager – antagelig af hollandsk goukes = små gule (blomster); *guldblunker* (= blinker) Falster, *sølvblomst* Lolland o. 1870; *kalenderblomst* er omtydet af *Calendula*, *hushjælp* opstået af morgenfrue via morgenkone og rengøringskone (9).

LITTERATUR: (1) 697 1648,35 jf. 398 1806,777; (2) 81 71; (3) 903 129; (4) 462 133; (5) 490h 80; (6) 425 52; (7) 54b 41f; (8) 64 30/11 1946; (9) 689 1, 240f; 296 75,1959,613f.

LÆGEMIDLER

1400-t: eddikeafkog indtages for bryst- og hjertesmerter, uddriver kroppens onde vædsker, te af planten fordriver koldfeber = malaria (1); den pulveriserede rod indtages for gulsot og lyskesmerter, bestanddel af særlægende drik (2).

Henrik Smid 1546ff (3): destilleret vand af planten dryppes i eller lægges på betændte øjne, den knuste urt stiller smerter, røgen af den tørrede urt og blomsterne uddriver efterbyrden.

Den knuste plante bruges som omslag på smertende lemmer (slutningen af 1500-t; 4), blomsterne anbragt i hul tand får »ormene« til at falde ud (1595; 5).

Simon Paulli 1648, 35: et farmaceutisk syltetøj af blomsterne, disse blandet i latvæge eller eddikeudtræk bindes på håndled, tindinger og under næseborene mod pest. Planten modvirker gulsot, driver mensens, anvendt som bad uddriver den også efterbyrden. Destilleret vand af planten kan anvendes som korbendikt og blåhat.

Bladene anføres i farmakopeen 1772; deres duft blev på Fanø indsnuset mod hovedpine (o. 1880;

6), dekokt af frøene skulle drikkes for orm (7), bladene lægges på kløe efter »svamp« i fødderne (Fåborg; 8). Blomsterne føres på nogle apoteker.

Morgenfrue nævnes blandt midler for hestens blodpis (1664) og oksens ondartede lungesyg (9).

LITTERATUR: (1) 343 275 sml. 348c 103; (2) 15 49,56,73; (3) 841 1577,19b; (4) 159 1922,158; (5) 82 101; (6) 494 339; (7) 186 36; (8) 107 1963; (9) 83 154, 174.

ANDEN ANVENDELSE

Man har brugt randkronerne til forfalskning af safran og til gulfarvning, således af smør (1806; 1); de kan spises i salater og kartoffelsalat.

Hvis småskåret morgenfrue drysses på vandet, kommer fiskene frem til overfladen (2); bærer man roden i violet klæde, må alle kvinder elske én (3).

LITTERATUR: (1) 398 1806,777; (2) 328f 2,71; (3) 186 44.

Brandbæger, *Senecio*

ALMINDELIG BRANDBÆGER, *Senecio vulgaris*; 5–30 cm høj, foroven spindelvævsagtigt behåret, fjerdelte eller fligede blade og små trinde kurve med gule skivekroner uden tungeformede randkroner og med sortpletet kurvsvøb. Meget alm. på dyrket jord.

Brandbæger 17933ff fordi svøbbladene har sort eller brunlig (»brændt«) spids.

Tofil o. 1530–1700-t med ukendt betydning; *korsurt* 1534–1821 jf. *krucifiks* 1678 og *krydsurt* (1), skyldes måske en svag lighed mellem bladomridset og et byzantisk kors. *Kuldkrud* (=urt) 1770, *flink Henrik* og *stolt Henrik* 1793ff måske lånt fra en art gåsefod (*Chenopodium bonus-Henricus*), se bd. 2, som gror på samme lokaliteter og ligeledes blev anvendt i folkemedicinen; *svineblomst* 1772, 1848 er ned-sættende; *gammelmand* V og MJylland o. 1870 ff, planten dækket af hvide fnugduske er sammenlignet med oldings hoved. Nedsættende navne: *edderurt* Thy o. 1870 og *tudseurt* Thy o. 1870ff, Mors, *tudsekål* VJylland; lånt fra andre ukrudtsplanter: *troldblomst* (løvetand) Angel o. 1870, 1915, *mælde* Ribeegnen, *surkål* (syre) Ringkøbing o. 1870, *røllike* ved Ølgod, *fandens mælkebøtte* Søllerød o. 1870, *lille skørtidsel* Lolland. *Evegræs* Thy o. 1870 måske fordi

planten kan gro i *eve* = opskyllet tang; *kong Henriks brandbæger* Nakskov (2). – Færøerne: *korndai*; 1951 foreslås *danskidai* (dai også om hanekro, Galeopsis) (3).

ENGBRANDBÆGER, *Senecio jacobaea*; på de 30–100 cm høje stængler er de nederste blade lyreformede, de øvre fjerdedelte med tandede og fligede afsnit; bærer i juli–september talrige kurve med gule skive- og randkroner, samlet i tæt halvskærm. Almindelig på græsninger, gærder, bakker.

Først står du som guld på marken grøn, · så kommer de hvide hår. · Jeg ser det ret, du er ung og skøn, · men véd, at skønhed forgår *Vilhelm Bergsøe* (4).

Sankt Jakobsblomst 1648, 1820, *Sankt Jakobs-*

Brandbæger.
Flora Danica, 1761–1883

urt 1648–1921, *Sankt Ibsurt* 1648–1820 og *Ibslilje* o. 1870 (?) skal ligesom artsnavnet sigte til blomstringstiden omkring Jakobs dag 25/7; *Kristi lidelsesblomst* VFyn 1943, iflg. legende blev plantens beske saft blandet i eddiken til den korsfæstede Jesus; *stolt Henriks følgesvend* Fyn vel til forskel fra *stolt Henrik* om alm. brandbæger (5).

LITTERATUR: (1) 83 119; (2) 689 2,585f; 107; (3) 751 254; (4) 63 107; (5) 689 2,582f.

LÆGEMIDLER

Harpestræng-afskrifter o. 1300 (1): de knuste blade og blomster blandet med vin lægges på bylder og hævelser, blandet med røgelse på sår, sener, hævede testikler, indtages med vin mod gulsot, blæresygdomme, hjertesmerter, leverlidelser, maveonde.

1400-t: bestanddel af middel mod hjertesmerter; indtages mod lændesmerter, blandes med fedt til trækplaster på sår og bylder, indgår i sårlægemiddel (2). Alm. brandbæger kogt med vin drikkes mod krampe, eddikeafkog til hårvask mod urenhed, vindekokt som drik blødgør kroppens pusteler og læger indre kvæstelser (3).

Henrik Smid 1546ff (4): den grønne plante brugt som omslag stiller smerte og hævelser på brystet, leddene, kønsdelene o.a. steder, knuses og blandes med røgelse eller med eddike til omslag på åbne sår; destilleret vand af planten har samme egenskaber.

Simon Paulli 1648, 133, 257: dekokt af alm. brandbæger (hele planten) kan lægges på hæmmoroider, »brysternes og testiklernes hidsighed« (betændelse), frøenes fnug lægges på halskirtler, »thi da mener man, at de straks skal gå bort og forsvinde«, anbefales derfor »nårsmhelst børn har ondt i deres hoved af skurv og sår, så de af den grund ikke kan bøje halsen«. Af engbrandbæger fås et omslag »til rumpen, ræddenene [testiklerne] og brysterne, som er befængt med hede« (betændte).

Alm. brandbæger (urten) er anført i farmakopeen 1772. »Stolt Henrik« anvendes som omslag (NJylland 1743; 5), saften af alm. brandbæger blev gnedet bag øret for hoved- og tandpine (NVSjælland; 6) og på ryggen, knæene og led på børn med engelsk syge = raktis (VJylland; 7), te af planten drukket mod indvoldsorm (VJylland o. 1890; 8).

Af alm. brandbægers rod fås en ekstrakt mod vattersot (Silkeborg 1743; 9), den knuste plante anvendes som omslag for vattersot og fodsmarter (Viborgeggen o. 1870; 10), hævede lemmer

(Bornholm 1756; 11). Klog kone ved Herning lagde knuste »gammelmænd« på kvæstet knæ og fod, den hakkede plante blandet med olie og myrespiritus på hævet ben (12). Bladene kunne kurere åbne sår og åreknuder (Fyn; 13), de anvendes som blodstillende middel (14), bindes på vattersottige fodsvulster og lægges knust under salve på fnat og udslæt (1761; 15); bladene som omslag på hæmoroïder, de knuste blade renser og læger sår (1838; 16), knust brandbæger blandet med grøn sæbe (NVSjælland) eller et stykke flæsk (Ejby Fyn) trækker betændelse ud (17); indgår i plaster på giftige bid (Fyn? 18). Mælkeafkog bruges som grødomslag på gigt, reumatisme, podagra etc. (Slesvig o. 1900; 19). Af grøn engbrandbæger koges et gurglevand for halsbetændelse og mod blodgang = dysenteri (1837; 20).

Brandbæger nævnes blandt råd for hestens luterstal (polyuri); den lægges på forgiftede sår, hævelser, bylder etc., øldekokt indgives for kvægets dysenteri (21); te af bladene gives får mod hoste (16) og mod indvoldsorm hos husdyr (VJylland o. 1890; 8).

Færøerne: et dekokt skal kunne trække hul på bylder (1800; 22).

LITTERATUR: (1) 343 59f,168; (2) 15 44,58,67,69; (3) 348c 95; (4) 841 1577,36; (5) 378 8,1916,153 (Hindsborg h.); (6) 305 186; (7) 466 162; 488 9,4; 328f 2,237 (Skarrild); 228e 1,251 og 3,282,586; 161 1906/23:2401; (8) 634 12248; (9) 258 1943,13; (10) 783b; (11) 178 1942,27; (12) 328f 2,190f; (13) 107; (14) 407 nr. 34,1950; (15) 696 142; (16) 718 1838, 264f; (17) 684 203; 914 1,248 (Røsnæs); 1008 19, 1932,693; (18) 488 o 229f; (19) 634 16683/28; (20) 718 1837,39; (21) 83 82,119,171 jf. 213; (22) 518 208.

ANDEN ANVENDELSE

Blomsterne af alm. brandbæger farver gult og uld behandlet med vismut olivengrøn eller brun af engbrandbæger (o. 1800; 1).

Alm. brandbæger er i dyrtid af fattigfolk blevet anvendt som føde, de unge skud og blade kan spises som asparges (1761; 2), bladene bruges som spinat (1838; 3).

En bisværm går lettere i kuben, hvis denne er gnedet indvendig med plantens saft (Ølgod o. 1880; 4).

LITTERATUR: (1) 576 4,1799,416; 398 1806,758 jf. 718 1837,39; (2) 696 141; (3) 718 1838,264f; (4) 934 1922/23:2115.

Jordskok, *Helianthus tuberosus*

Flerårig indtil 2 m høj ruhåret plante med kartoffellignende rodknolde, æg-hjerteformede blade og mellemstore til ret små gule blomsterkurve, der dog hos os sjældent kommer til udvikling. Hjemmehørende i Nordamerika, dyrket som køkken- og foderplante, forvildet hist og her.

Jordskok 1858ff, *jordærteskok* 1700–98, dannet af ældre navn (se nedenfor): *jordartiskok* 1762–1924 – knoldenes duft og smag blev sammenlignet med artiskokkernes spiselige blomsterkurve, jf. *artiskok* 1697, Bornholm o. 1860. *Jordæble* 1697–1877 og *jordpære* 1769, 1820, *ærteskok* 1793, Falster og Bornholm o. 1820, SSjælland o. 1900, omdannet af artiskok, knoldene blev desuden kogt som eller til ærter, forvansket til *ærteskrup* 1803–33, *ærteskruk* Stevns; *Jerusalems ærteskok* 1820, *Jerusalems artiskok* 1924, forleddet er en omdydning af italiensk girasole (til solsikke), jf. *knoldet solsikke* 1798–1877, *knoldsikke* 1877–1909. *Topinambur* 1868ff af fransk og sikkert her en forkortelse af 'jordæble fra Tompinambur', en indianerstamme i Brasilien, som dyrkede planten.

LITTERATUR: 689 1,689f; 274 18,1907,4,20 og 1909,145.

DYRKNING OG ANVENDELSE

Jordskokken bliver o. 1800 dyrket af bønder hist og her på Sjælland, der koger knoldene med flæsk, de giver også mel til indblanding i brødmel; man mener, at de skal have frost for at være spiselige, og de opbevares i sand i kælderen (1). Planten »fortjener ikke at dyrkes, alligevel ses den ofte i sjællandske bønderhaver« (1805; 2), for bønder på Sorøegnen er knoldene stuvet som kartofler en delikatesse om vinteren; de anbefales som kaffeerstatning, foderværdien af 3 tdr. til får modsvarende 10 tdr. kløver o.a. (3). O. 1830 blev kun få steder avlet jordskok, således ved Sæby, Tissø, Køge og Frederiksberg (4). 17/3 1848 anbefaler Berlingske Tidende at dyrke disse »jordæbler« og oplyser, at en københavnsk bager blander knoldmelet i hvede- og rugbrød; knoldene giver et tre gange større høstudbytte end kartofler, på den kgl. veterinærskole er gjort heldige foderforsøg med malkekøer, der giver mere mælk; læggeknoide kan købes i Odense, Svendborg, Ålborg, Århus og København, men på en rundrejse så landøkonom Luno den dyrket kun to steder af foregangsmænd, i Jylland og på Falster (1847; 5).